

Heller Ágnes

A belül lévő más: A marranók – Hasadt identitás és a modernitás megjelenése

*(The Other Within. The Marranos:
Split Identity and Emerging Modernity)*

Ezen a címen és ezzel az alcímmel jelent meg Yirmiyahu Yovel izraeli filozófus hosszú és alapos könyve a múlt esztendőben. 2009-ben zárult le egy több mint harminc évet felölelő érdeklődése és kutatása.

A dolog úgy kezdődött, hogy fiatal tanár korábban Yovel a Miami tengerparton csodálkozva vett észre egy vagány fiú nyakláncán egy Dávid-csillagot közepén egy kereszttel. Kérdésére a fiú elmondta, hogy olyan családból származik, mely ugyan keresztény, de ugyanakkor zsidó is. Yovel ekkor döntötte el, hogy utánajár ennek a meglepő jelenségnek. Megismerkedett Cecil Roth könyvével, s onnan vett tudomást a Belmontéban működő aktív marrano közösségről – „Judeos”-nak nevezték magukat, és női rabbijuk volt. Még 1917-ben „fedezte fel” őket Samuel Schwarz. Eleinte nem hitték el Schwarznak, hogy rajtuk kívül élnek még a világon zsidók, s igen nagy gyanakvással fogadták, mikor ő zsidónak vallotta magát. Egészen addig, amíg Schwarz végső kétségbeesésében nem kezdte el recitálni a Semát. Azonnal nyakába borultak, hiszen Adonaj volt az ő istenük. Kiderült, hogy annyiban voltak „judaizálók”, mert azt vallották, hogy Mózes törvényei (a Tóra) a megváltás könyve. Ünnepezték a szombatot, a Pészachot és a Jom Kippurt, de e mellett katolikusok is voltak, vasárnaponként misére jártak.

Yovel az 1980-as években látogatott el Belmontéba, akkor, amikor a közösség már két részre szakadt. Az egyik ragaszkodott az ő sajátos judaizmusához, a másik elfogadta az „ortodox” zsidóságot. Még időben beszélt a közösség tagjaival ahhoz, hogy kifürkésze a marrano gondolkodás mód sajátosságát, a kettős hitvilágot. Később a közösség „egészen” zsidóvá alakult.

E találkozás óta Yovel gondolkozása e tárgykör köré fordult. Megérezte benne a nagy filozófiai

témát. Igaz, a marranók története a történettudomány számára is izgalmas történet, s Yovel most ismertetett könyvében a történelmi elemzés és elbeszélés alapvető szerepet játszik. De nem öncélú. Ami Yovelt izgatja – ahogy a könyv alcíme jelzi – az a kettős identitás, a problematikus identitás. A modern személyiség, a véletlen személyiség, születése a kettős identitás vállalásából.

Mint filozófus, Yovel először Spinozában fedezi fel a kérdésére választ adó modellt „Spinoza és más eretnekek” című könyvében – Spinoza portugál marrano családból származik, olyan conversóktól, akik visszatértek a zsidósághoz. (Ezekről a most bemutatott könyv részletesen beszámol.) Az amszterdami portugál zsidók még meglehetősen bizonytalanok voltak a maguk zsidóságában, ugyanakkor magukkal hozták a katolikus Portugáliából az inkvizíció emlékét. Így az eretnekek kiátkozását (zsidókról lévén szó a heremet) egy vallási, népi közösség természetes velejárójának, szükséges fegyelmi eszközének tartották. Spinoza valóban „eretnek” volt, hiszen nem tért vissza az egyik vallásból a másikba, hanem mindkettőt visszautasította. Ő volt talán az első közismert „véletlen”, azaz egy közösséghez sem tartozó, személyiség.

Mint a most elemzett könyvből kiderül, Spinoza egy típus legláthatóbb és leghíresebb alakja volt. De nem kevesen voltak a hozzá hasonlóak. Így például elmeséli Francisco Botello történetét, aki Mexico főterén halt máglyahalált, méghozzá a következő szavakkal utasítva el a „megtérésre” való fölszólítást: „az ember az legyen, ami, s úgy haljon meg, hogy az maradjon, ami”.

Yovel Spinoza-könyvének középpontjában mégsem a hasadt és a modern személyiség kialakulása áll, hanem Spinoza filozófiájának elemzése. De a téma továbbra sem hagyta nyugodni. A pi-

karezk regény keltette fel érdeklődését. E regények szerzőinek zöme, mint tudjuk converso (azaz újkeresztény, korábban zsidó) volt, ők teremtték meg a műfajt, az „ellenkultúrát” (ahogy ezt manapság mondanánk). Miután ezt a munkát befejezte, Yovel úgy érezte, hogy az nem áll meg önmagában. Hogy meg kell írnia az egész „marranizmus” történetét, s a pikareszk regény elemzését ebbe a történetbe kell beillesztenie. Ugyanakkor, mint maximalista, úgy ítélte, hogy a marranizmus története sem igazán érthető anélkül, hogy ne vázolná fel az ibériai szefárd zsidó közösségek egész történetét. Ennek a hosszú és alapos munkának gyümölcse ez a könyv.

(E sorok írójának sajátos oka is van megcsodálni Yovel alaposágát. *A mai történelmi regény* című könyvben számos, a szefárd zsidóság sorsát elbeszélő regényt ismertettek. Nos, minden regény minden eseménye fellelhető Yovel könyvében.)

A főcím „A belül lévő más” csak rövid magyarázatra szorul. Az Ibériai-félsziget zsidó lakossága a középkorban annyiban volt „belül lévő más”, hogy abban az országban, melyben laktak, mindig kisebbség voltak és maradtak. Életformájuk sok mindenben különbözött annak a népnek az életformájától – legyen bár muszlim vagy keresztény –, melyben éltek. A többség természetesnek tartotta, hogy a „másik” közöttük él, az ő földjükön, az ő világukban. Ekkoriban is voltak zsidó-üldözések, ekkoriban is voltak olyan idők és olyan esetek, amikor zsidókat kényszerítettek a kereszttség felvételére vagy az iszlám elfogadására. De ezek lényegében intermezzók maradtak. Nem a középkor volt sötét, hanem az újkor hajnala. Az újkor hozta magával az ibériai zsidóság tragédiáját, kultúrája kipusztítását. Ekkor öltött a „belül lévő más” új formát. Ettől kezdve a Másik az egyes ember lelkében lakik.

Gondoljuk meg, Ibériában, elsősorban Hispániában, már vagy ezer éve laktak zsidó családok, mielőtt kiűzték őket. (Első adatunk i.e. 300-ból maradt.) Úgy tudjuk, hogy számosan már az első templom pusztulása után emigráltak a félszigetre. Jóval régebben éltek itt, mint a peninsulát meghódító barbár népek. (Annyi időt töltöttek tehát ott, mint a magyarok a Kárpát-medencében.) Mint Yoveltől tudjuk, ezt a körülményt meg is kísérelték felhasználni az istengyilkosság vádjával szemben (mi ott sem voltunk).

Ahogy a kereszténység megjelent (még a római korban), azonnal megpróbálkozott a zsidók „igaz hitre” való térítésével. A következő évtizedek (nem kicsiség!) azonban békében teltek el. A „honfoglaló” vizigótok ugyanis áriánusok voltak. Mi-

helyt azonban törzseik elfogadták a katolikus doktrínát, azonnal a zsidók ellen fordultak. Sisebut király volt az első, aki a zsidókat választás elé állította: vagy elhagyják birodalmát, vagy felveszik a kereszttséget. Itt és ekkor született meg a „converso” a későbbiekben olyan jellemző típusa. Egyelőre kivételként.

Ugyanebben az időben alakult ki a vallástól független „héber nemzet” fogalma, egy fogalom, melyre megint csak hosszú jövő várt. Méghozzá két ízben. Először Hispániában, a „tisztá vér” törvény idején, amikor a már régen megkeresztelt zsidókat is a „zsidó nemzethez” tartozóknak tekintették, ahogy gyakran ők is annak tekintették önmagukat. Másodszor a modern korban a felvilágosodás évszázada után. A nacionalizmus, majd a fajelmélet korszakában.

De ettől még messze járunk. Közbejött ugyanis vagy hétszáz esztendő a muszlim Hispániában. Itt kezdődnek Yovel történetei is.

A történetek személyesek. Egy-egy a maga korában jelentős, érdekes zsidó személyiség történetei (gyakran egy érdekes uralkodó szolgálatában). A személyiségek történetei, akár sikeres orvosokról, üzletemberekről, vagy udvaroncokról, akár zsidó bölcsekről, vagy esetleg mártírokról is van szó, olyan színekkel, érzékletességgel varázsolnak eléink egy-egy korszakot, amire csak egy személyes történet képes. Intézménytörténet vagy egy közösség története ezeknek a személyes történeteknek a fényében sokkal világosabban látható, mi több, átérezhető.

Mint mondtam, a cordovai kalifátus idején vagyunk. Hisdai Ibn Saprutot, a kalifa orvosából politikussá és kincstárnokká avanszált fiatalembert a zsidók naszinak (főnök, herceg) szólítják. Az udvarba hivatott költöket, tudósokat, a héber nyelv reneszánszán fáradozott. Nem vetette meg a földi örömeiket sem. Leveleket intézett a kazár királyhoz, kérdezte zsidóságuk felől. Nem tudjuk, kapott-e választ. Mindenesetre még az ő halála előtt az orosz csapatok elfoglalták és megsemmisítették a kazár birodalmat. Sokáig ekkor már a cordovai kalifátus sem maradt fent. A politikai aranykornak már a 11. században vége szakadt. De a zsidó kultúrában egy ideig még folytatódott (Ibn Gabirol, Jehuda Halévi, Ibn Ezra, Maimonidész és mások).

A keresztény Hispániában ugyanakkor megalakultak a zsidó önkormányzatok és zsidó negyedek (judeiras). Miközben majdnem egész Európából kiűzték a zsidókat, itt szívesen fogadták őket. De mindig közbejön valami, ami a már-már otthonosan mozgó zsidóknak az orrukra koppint.

Így a fekete halál, melynek Európa egyharmada esett áldozatul. Ekkor fedezték fel újra, az azelőtt és azután nagy karriert befutó vádat, hogy a zsidók megmérgezik a kutakat. De ennek is vége szakadt (mint mindennek), s új aranykor virradt a spanyol zsidókra.

Az igen kevert hispániai népek között nem volt virulens az antijudaizmus, s különösen nem az arisztokraták körében. A kor jellemző zsidó „figurája” Smuel Halévi Abulafia volt, a nagy finánczseni, „a zsidó király”, aki azonban végül a népharag kitörése és a pogromok során kegyvesztett lett.

Hadd ugorjak át egy évszázadot. A zsidók elleni hadjáratot a 14. században egy Martinez nevű ember vezette, akinek nem volt egyházi legitimációja (akcióit a püspök nem hagyta jóvá), de mint később kiderült a populistá demagógia előbbutóbb megkapja a hiányzó legitimációt is.

Yovel szerint itt jelennek meg először a marra-nók. Szorosan vett történetük első szakasza tehát a 14. századra, pontosabban szólva 1391-re tehető. Úgy indult, hogy Sevilában, a huszonhárom zsinagóga városában, a csőcselék megtámadta a zsidó negyed s ott öldökölni kezdett. A zsidók egyetlen menedéke a templomok és a kikeresztelkedés volt. Majd a kiáltás „halál vagy a kereszt!” végigsepert az egész keresztény Hispánián. A legtöbben felvették a keresztiséget. A zsidóság amúgy sem kívánja meg a mártírhalált. Így is négyezren pusztultak el.

A tömeges és erőszakos térítés eredménye az „újkeresztények” meglehetősen széles rétegének megteremtése volt. Az „újkeresztény”, azaz „converso” réteg többnyire folytatta a zsidók szokásos tevékenységét. Sokan közülük sokra is vitték. Üzletemberek, kereskedők, pénzügyi szakemberek, orvosok, mesteremberek kerültek ki soraikból. S ami főleg megkülönböztette az új keresztényeket a régiektől, az a képzettségük volt. Tudtak írni és olvasni. (Minden zsidó férfi tudott.) Még hozzá nemcsak egy nyelven. Yovel megjegyzi, hogy az akkori hispániai lakosságnak csak egyötöde tudta aláírni saját nevét. A keresztény világban az újkeresztény kivétel volt. Képességei egyengették útját. Nem volt hidalgó, nem volt spanyol nemessége, sem előkelő származása. Így nem csoda, hogy az újkeresztények ideológiája az egyéni teljesítmény köré rendeződött. Az vagy, amivé teszed magadat. Nem születésed, hanem érdemeid, képességeid emelnek magasra.

Még ha eltekintünk is a marranóktól, már ez a meggyőződés, magatartás, önmagában is egy új „emberfaj”, a modern individuum megjelenésének egyik első fecskéje volt.

Az erőszakos térítés ellentmondott az egyházi kánonnak. Ezt a tömegnyomás következtében semmibe vették. Ugyanakkor persze tudták, hogy a zsidók többsége azért vette fel a keresztiséget, mert életben akart maradni. Így aztán minden újkeresztényre gyanakvással tekintettek. Azokra is, akik meggyőződésből vették fel a keresztiséget. Mint például Slomó Halévi, burgosi rabbi, aki végül Burgos püspöke lett. Nem hittek nekik. Valami okuk volt is rá, mivel az újkeresztények közül az igazi hívők mindvégig „túlteljesítettek”, nem elégedtek meg az ókeresztények formális és külsődleges katolicizmusával.

Akárhogyan is, 1391-től 1415-ig bezárólag a hispániai zsidóság százezer embert veszített. Ugyanennyi újkeresztény jelent meg a színen. S hol volt akkor még Ferdinánd és Izabella!

E nagy „siker” azonban nem elégitette ki a csőcseléket, a zsidók képességeire és vagyonára irigykedőket. Igaz, a zsidók felvették a keresztiséget, de már megint nem ők, az ókeresztények, hanem azok az újak, a „mások”, ültek be a magas hivatalokba (ezt most már hivatalosan is megtehették), ők voltak befolyásosak az udvarnál. Újkeresztények házasodtak be a legelőkelőbb spanyol családokba.

A „tisztá vér” cikkely és politika erre a kérdésre volt egyfajta választ. Már vagy a második generáció lépett a felnőttkorba a tömeges áttérések után, mikor egyszerre felszólították őket, hogy igazolják „vérük tisztaságát” egész a nagyszülők generációjáig visszamenően. Ez volt az első olyan törvény, mely a zsidóságot fajként határozta meg. (A magyar fajvédők is használták az „őskeresztény” kifejezést.) Még Cervantesnek is igazolnia kellett, hogy nem újkeresztény családból származik. Persze, az efféle igazolást jó pénzért meg is lehetett vásárolni, s többen meg is tették. De a játszma nem volt veszélytelen, mert mindig akadhatott feljelentő még a „nagy” inkvizíciót megelőző időkben is.

Maga a nagy inkvizíció (mindenekelőtt az újkeresztény családból származó főinkvizítor bürokrata, de Torquemada) nem fogadta el a „tisztá vér” törvényét, mivel az megtagadta a keresztvíz szentségét. De (minden a feje tetejére áll!) az újkeresztények számára ez még nagyobb veszélyt jelentett. Mint eretneket lehetett őket máglyahalálra ítélni. A zsidók lelke amúgy is menthetetlen volt, de az eretnek keresztények lelkének megmentésére még volt egy mód: a máglyahalál.

Nos, az erőszakkal megtérített újkeresztények egy része valóban titokban zsidó maradt. Az állandó gyanúsítás, a „tisztá vér” cikkely csak megerősítette a folyamatot. A volt zsidó mai eretnek-

ké változott. Titokban tartotta meg a szombatot. Igyekezett elkerülni a disznóhús fogyasztását. Néhány ünnepet megünnepeelt, elsősorban a Pézsachot és a Jom Kippurt. Lehetőleg egy héttel később, hogy a kémek észre ne vegyék. S ez a kettősség (nappal katolikus, este zsidó) nemcsak az egyes emberek életét jellemezte, hanem egész családokét. Öröklődött. Kialakultak új, a kettős életre jellemző hiedelmek és szertartások. A gyermekek folytatták a szülők kettős életét. Így jött létre a „marranizmus”.

A belső másik, a törekeny, s többnyire kettős identitás, különböző formákban jelent meg. Mint a bensőség kultiválása, mint a misztikára való hajlam, mint individualizmus, szkepticizmus, szinkretizmus, univerzalizmus. Mindazok a magatartás- és gondolkodástípusok, melyek majd a modern személyiséget fogják jellemezni. Mint említettem, Yovel a hasadt identitás modern jellegét nemcsak filozófiai prototípusaiban elemzi, hanem történeteket is mesél. Így például a szent Jeromos „zsinagógának” (zárdájának) történetét, vagy Donosa Ruyz asszony történetét, aki mind a keresztény egyházat, mind a zsinagógát támogatta adományjaival, s mindkettőhöz tartozott.

Lassan elérkezünk az utolsó előtti állomáshoz. Ferdinándhoz és Izabellához, a tömeges kikeresztelkedéshez és a zsidók Spanyolhonból való kiűzéséhez. Most már nem a „lent”, a csöcselék kezdeményezett, hanem a „fent”, az udvar. Az újkor, íme ránk köszönt. A tengeri kalandozás, hajóhadépítés, Amerika felfedezése, a zsidók kiűzése. Az említett események párhuzamosságának iróniája, hogy az első európai ember, aki Amerika partjára lép történetesen egy „újkeresztény”, Columbus tolmácsa, aki, a kortársak állítása szerint, a bennszülöttekkel héberül próbál beszélni. Kevésbé nyájas iróniákban is bővelkedik ez a kor. Ilyen annak a gazdag sevillai újkereszténynek a története, aki pódiumot ajándékoz az autodafé számára, melynek végül maga is áldozatul esik.

A kiűzetést pogromok sora kíséri. Érdekes megjegyezni, hogy míg a zsidók évezredek tapasztalatot mérlegelve többnyire passzívan viselik a csapást, az újkeresztény zsidók gyakorta fognak fegyvert az őket támadó csöcselék ellen. Nekik ugyanis van fegyvertartási joguk. A zsidókat kiűzik abból az országból, ahol ezer évig éltek. A marranók többsége nem megy velük, inkább kiszolgáltatja magát a nagy Inkvizíció fürkésző szemének. Nem könnyű otthagyni a földet azoknak, akiknek ősei mindig azon a földön éltek, otthagyni minden emléket, a tájat, az épületeket, elmenni az ismeretlenbe. S mi-

lyen ismeretlenbe? A legtöbb európai ország nem fogadja be őket, a szárazföldi utak zárva, csak veszélyes tengeri úton menekülhetnek. Talán Konstantinápolyba, talán Ferrarába, Velencébe, vagy – az ismeretlen – Újvilágba. (A Curaceo-ban letelepedett zsidóságról, vagy a New Amsterdam-i Stuyvesantról majd még szó esik.) Csak a szárazföldi Portugália az otthon visszfénye. S Portugália lesz a legnagyobb csapda.

Hogy rövidre fogjuk a történeteket, a 16. század elején nemcsak a portugáliai zsidóságnak van vége, de a lisszaboni pogrom véget vet az újkeresztények kettős életének is. Megint menekülnek. Az újkeresztények is menekülnek. S ezzel a megkezdődik a marranók – főként portugál marranók – történetének második szakasza. Szemben a spanyol marranókkal, a portugál újkeresztények (akik közül sokan eredetileg Spanyolhonból szöktek át) most Ferrara, Velence, és Konstantinápoly mellett és helyett Amszterdamban, az amerikai szigetvilágba és Londonba is menekülnek. Levetik a katolikus álarcot, visszatérnek a zsidósághoz, vagy megint „mások” lesznek. Mint már említettem protestánsok, univerzalisták, szkeptikusok, hitetlenek. Ez a portugál „héber nemzet” utótörténete.

Yovel itt veszi szemügyre a marrano „teológiát”, melynek kései maradványaival Miami-ban és Belmontében maga is találkozott. Legfontosabb tételeiket a következőkben foglalja össze. Mózes törvényében van a megváltás. Remény, hogy a Messiás meg fog szabadítani saját Egyiptomunktól. Kerülik a képi ábrázolást. Ádonájhoz imádkoznak (nem dioshoz, amit többes számnak értelmeznek, hanem diohoz). Megtartják a szabbatot és számos zsidó rituálét. Jom Kippurkor böjtölnek. Különösen fontos, hogy míg a középkori zsidók főként a Talmudban mélyültek el, nem a Bibliában, addig a marranók számára a zsidó Biblia volt „a” szöveg. (Latin fordításából, a Vulgataból mint keresztények, jól ismerték.) Tisztelték Eszter királynét („szent Eszterhez” imádkoztak is), ő volt hitük szerint az első marrano. (S ebben van igazság, hiszen Eszter királyné is eltagadta férje előtt zsidóságát.)

A zsidók Hispániából való kiűzéséhez visszatérve, Yovel elemzi a marranizmus hatását a spanyol, a keresztény, s általában az európai kultúrára. Hogyan válik a kettős identitás a kreativitás forrásává? A spanyol erasmisták, humanisták, pikareszk-írók, egyházreformerek, misztikusok között igen nagy számban voltak képviselve az üldöztetést szenvedő marranók és közvetlen iva-

dékaik, mint Alfonso de Valdes, Juan Luis Vives, Avilai szent Teréz. Nincs spanyol aranykor marrano hagyomány nélkül.

Mindig a legnagyobbak példázzák legjobban egy magatartás mélyebb rétegeit. A filozófiában Spinoza, az irodalomban Don Quijote. Tudjuk, hogy Cervantesnek be kellett mutatnia egy írást, mely igazolja, hogy „ókeresztény”, azt is tudjuk, hogy gyanús volt, végül azt is, hogy efféle igazolványt pénzért lehetett vásárolni. De nem ez az érdekes, hanem ahogy a marrano tapasztalat állandóan jelen van Cervantes regényeiben. Hogy ki a könyv szerzője, s ki állítólagos fordítója, végig homályban marad. Mindenki maszkot visel. Senki sem azonos önmagával. Sancho Panza gyakran dicsekszik azzal, hogy ő „ókeresztény”, de, kérdi Yovel: nem túl gyanús ez? Nem reménykedett-e mindig az ígért szigetében (promised (is) land)?

A marranók utóéletének tere az úgynevezett marrano szigetvilág. Azaz az üzleti láncolat, mely magában foglalta Európa nagy városain kívül az Új világ és Ázsia számos központját. Minden posztot, melyet marranók (vagy volt marranók) töltek be, akik üzleti szempontból is vakon bíztak egymásban. Ehhez az utóélethez tartozik a marrano, vagy marrano háttérű értelmiségiek története is. Joggal beszélhetünk értelmiségiekről, mert a személyiséghasadás ahhoz a magatartástípushoz vezet, melyet manapság liberálisnak vagy értelmiséginek is nevezhetünk. Mint a két Cardoso fivér (az egyik misztikus, a másik racionalista), mint Montaigne (akinek az anyja volt marrano), mint Uriel da Costa, s persze, maga Spinoza. Mi jellemzi ezeket a marrano „háttérű” „értelmiségieket” Yovel szerint? Először is, kulturális és vallási nyughatatlanság, a legitim hagyomány kétségbevonása. Majd a megszokott életformák kérdésessé tétele. Szkepszis, racionalista és univerzális gondolkodás. A megváltás alternatív útjainak keresése. A földi világra, nem a túlvilágra való koncentráció. Új értékrend, melyben az egyéni érdem értéke felülmúlja a származását. Szembenál-

lás a vallásnak egy elnyomó politikai hatalommal való összekapcsolásával. A vallás „privatizálása”, belsőség. Új szabadságok iránti elkötelezettség, mint a kereskedés szabadsága vagy a lelkiismereti szabadság. A politikai teológia és inkvizíció elvetése. A tolerancia és vallási pluralizmus iránti elkötelezettség. Az újdonság iránti kíváncsiság, a nyíltság. A nemzetközi kereskedelembe való érdekeltség. Viszonylagos kozmopolitizmus, mind antropológiai, mind geográfiai értelemben. A „humanitas” fogalmának újraértelmezése. A tudás és a személyiség nagyra értékelése. Esztétikai érzékenység. Irónia, önironia, a nyelvi kétértelműség és játék gyakorisága.

Ezek után azt mondhatnám, hogy magam is marrano vagyok. Ahogy azok vagyunk mi modern értelmiségiek és modern emberek általában. Nincsenek természetes, maguktól értetődő gyökereink és igazságaink. Elkötelezettségeinket, közösségeinket magunk választjuk, illetve újra-választjuk. Végző soron magunkat választjuk azzá, akik vagyunk, lehetünk, leszünk. Aki közülünk egy ügynek elkötelezi magát az „túltesz” azokon, akik egyszerűen elfogadják. S ha minden értelmiségi tiszteletbeli marrano, akkor minden zsidó duplán az. A mai zsidó kettős kötöttsége nem vallási természetű. Mit jelent ma zsidónak lenni? Ezt kérdezi manapság minden zsidó. Ha nem a vallás, akkor micsoda? Ma Izrael kivételével nincs „héber nemzet” mint annak idején volt a szefárd közösség számára. A mai zsidók különböző más nemzetekhez tartoznak. Ha jól értem Yovelt, az izraeli szerzőt, ő sem nem ítél meg, sem nem emel bennünket piedesztálra. Csak leírja lelki hasfájásainkat, azt remélve, hogy ezekből még életképes szellemi gyerekek fognak születni.

*Az első, jelenleg ismert régészeti-történeti bizonyítékokat a római időszakból ismerjük, de a szefárd öngenealógia szerint már Salamon idejében vagy az első Templom pusztulása óta éltek zsidók a félszigeten. (a szerk.)

